

مراحل تحول محتوا و انگیزه‌های دعا در کودکان و نوجوانان

سیدمحمدرضا موسوی‌نسب* / علی عسگری** / عباسعلی شاملی***

چکیده

پژوهش حاضر با هدف شناسایی تحول محتوای دعا در کودکان و نوجوانان ایرانی، با رویکرد تحول شناختی و با روش مقطعی انجام شده است. ۱۵۷ دانش‌آموز دختر و پسر ۶ تا ۱۷ ساله شهر قم به صورت خوشه‌ای انتخاب شده‌اند. داده‌های پژوهش بر پایه روش بالینی و از طریق مصاحبه انفرادی نیمه‌ساخت یافته گردآوری و توسط پنچ کارشناس نمره‌گذاری شده است. پس از محاسبه ضرایب اعتبار درجه‌بندی داوران از طریق روش همبستگی درون طبقه‌ای و بررسی روایی از طریق تحلیل عاملی تأییدی، داده‌ها با روش تحلیل واریانس یک و چند راهه و تحلیل فراوانی بررسی شده است. نتایج نشان می‌دهد که با افزایش سن، سطح محتوا و انگیزه دعا نیز افزایش و دگرگونی می‌یابد. و نیز روند تحول محتوا و انگیزه دعا در کودکان دارای مراحل ذیل است: دعاهای فردی مادی سطح پایین، دعاهای مادی-اجتماعی محدود و اخلاقی-معنوی فردی، دعاهای اجتماعی گسترده برخاسته از اعتقاد به خداوند، دعاهای کمال‌جویانه دنیوی و روانی و دعاهای کمال‌جویانه معنوی و اخروی.

کلیدواژه‌ها: تحول، مرحله، دعا، انگیزه دعا، کودکی و نوجوانی

smrnm1346@gmail.com

* دانشجوی مقطع دکتری مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
** استادیار دانشگاه تهران.
*** استادیار جامعه المصطفی العالمیه.

دریافت: ۱۳۹۰/۴/۶ - پذیرش: ۱۳۹۰/۶/۱۳

مقدمه

تمایلات مذهبی یکی از جنبه‌های مهم زندگی معنوی انسان‌ها از گذشته‌های دور تا کنون بوده است. ارتباط با خداوند، به ویژه در قالب دعا نیز یکی از مهم‌ترین نیازها و از جمله عوامل رشد و تکامل انسان تلقی می‌شود،^۱ از این‌رو، دانشمندان در حوزه‌های گوناگون، به‌ویژه روان‌شناسی به موضوع دعا توجه کرده و آن را از جنبه‌های مختلفی، مانند ارتباط با سلامت تن و روان، ایجاد آرامش در افراد و نیز چگونگی و روند تحول فهم آن، مطالعه و بررسی کرده‌اند.^۲ یکی از زمینه‌های پژوهش در حوزه دعا، روند تحول محتوا و انگیزه آن در کودکان و نوجوانان بوده است.

پژوهشگرانی، همچون گلدمن،^۳ لانگ و همکاران،^۴ وولی^۵ و چاری و نصیرزاده^۶ بخشی از پژوهش خود را به انگیزه دعا اختصاص داده و با استفاده از روش‌های بالینی و مصاحبه، دریافته‌اند که فهم کودکان و نوجوانان از دعا، به موازات تحول شناختی آنها، از الگوی مرحله‌ای پیازه پیروی می‌کند.

از سوی دیگر، با آنکه در بسیاری از پژوهش‌ها بر ماهیت تحولی مفاهیم دینی و درک کودکان و نوجوانان تأکید شده است، پژوهشگرانی مانند وولی و فلیس معتقدند که عوامل و پدیده‌های مرتبط با فرهنگ، خرده فرهنگ‌ها و نیز آموزش، با تحول فهم دعا ارتباط دارد، به گونه‌ای که تحول مفهوم دعا در کودکان خانواده‌های مذهبی، سریع‌تر و عمیق‌تر است.^۷ بر این اساس، هر چه آموزش‌های دینی، شفافیت بیشتر و ابهام کمتری داشته باشند، مفاهیم و هویت دینی نیز استحکام و انسجام بیشتری دارند.

بی‌تردید، شرایط و آموزه‌های دینی اسلام تا حد زیادی با سایر ادیان از لحاظ محتوا و شکل متفاوت است و این تفاوت می‌تواند به تبیینی متفاوت از مراحل تحول محتوا و انگیزه دعا و سایر مفاهیم دینی و نیز گستره سنی هر مرحله منجر شود.

وابستگی تحول مفاهیم دینی، به‌ویژه فهم دعا به ویژگی‌ها و ساختارهای فرهنگی و دینی، مبتنی بودن یافته‌های مربوط به تحول مفاهیم مذهبی و دعا در کودکان و نوجوانان بر پژوهش‌های انجام شده در جوامع غربی و سکولار، متأثر بودن آنها از مفاهیم مسیحیت و سرانجام نیاز به توجه به خصوصیات آموزه‌های دینی و نوع آموزش‌هایی که در جامعه اسلامی وجود دارد، این مسئله اساسی را ایجاد می‌کند که تحول فهم دعا در کودکان مسلمان ایران به عنوان یک فرهنگ متمایز از نظر نوع باورهای دینی، چه مرحله‌ای دارد. به

سخن دیگر، مسئله این پژوهش، کشف مراحل تحول فهم کودکان و نوجوانان مسلمان ایرانی از دعا و نیز مقایسه آن با مراحل فهم دعا در سایر فرهنگ‌ها و ادیان با تأکید بر آموزه‌های اسلامی است.

از سوی دیگر، به نظر بعضی از نویسندگان آموزش مفاهیم دینی، قرار گرفتن کودکان و نوجوانان در معرض فرهنگ دینی یا شیوه‌های تربیتی مبتنی بر آنها می‌تواند بر فهم کودکان و نوجوانان از این مفاهیم سرعت ببخشد و آن را عمیق‌تر سازد.^۸ به هر حال، در پژوهش حاضر تلاش می‌شود تا به منظور بررسی و تأیید رابطه بین آموزش و محیط آموزشی از یک سو، و محتوا و انگیزه دعا از سوی دیگر، و روشن شدن تفاوت‌ها یا شباهت‌های احتمالی میان گروه‌های مختلف، به مقایسه فرایند تحول در مدارس عمومی (که آموزش در آنها به صورت معمولی انجام می‌شود) با مدرسی که به تربیت دینی دانش‌آموزان خود اهتمام بیشتری می‌ورزند، پرداخته شود.

مفهوم، محتوا و انگیزه دعا از دیدگاه اسلام

دعا از ریشه «دَعَوَ» به معنای خواندن، دعوت کردن، عرض حاجت و استمداد است و گاهی مطلق خواندن از آن منظور است.^۹ ابن‌منظور برای واژه دعا معانی و مصادیق ذیل را آورده است: «دعا به معنای استغاثه، عبادت، خواندن خداوند (ثناء و حمد الهی، طلب کردن رحمت و مغفرت و درخواست لذات مادی دنیوی) و رغبت به سوی خداوند است.^{۱۰} در تبیین حقیقت دعا در *المیزان* چنین آمده است: «دعا آن است که از قلب برخیزد و زبان فطرت، آن را طلب کند، نه اینکه زبان هر طور خواست حرکت کند». ^{۱۱} بنابراین، گرچه دعا در ظاهر درخواست رفع نیازهای مادی و معنوی است، ولی در واقع، اعتراف به بندگی، فقر و عجز انسان در برابر خداوند است. دعا باید با خواست جدی قلبی همراه باشد، از این رو، است که دعا «مخ» تمام عبادات است و اظهار بندگی در برابر مالکیت مطلق الاهی است.^{۱۲}

با توجه به مطالبی که گفته شد، منظور از دعا در این نوشتار، این است: «ارتباطی آگاهانه و خاضعانه با خداوند که با نوعی از تمجید یا سپاس و یا درخواست (نیازی مادی فردی و اجتماعی تا نیازی معنوی و فطری) همراه است، چه با زبان سر و چه با زبان دل».

انگیزه‌های دعا

نوع درخواست یا محتوای دعا از مهم‌ترین عوامل ایجاد انگیزه در دعا کننده است که می‌تواند به دو دسته تقسیم شود: درخواست برای کارهای دنیایی و این جهانی و درخواست برای کارهای معنوی و آن جهانی.

درخواست‌های مادی و دنیایی

دعاهای مادی خود، مراحلی دارند که با تحوّل شناختی و عاطفی افراد متحوّل می‌شوند و می‌توان آنها را به صورت دعا از امور مادی کوچک برای خود تا در خواست‌های مادی مهم برای آشنایان و همه مردم دسته‌بندی کرد. دعاهای مادی و دنیایی از این جهت مطلوب هستند که نشان‌دهنده احساس ضعف بنده و احتیاج او به ارتباط با قادر متعال و مدد گرفتن از اوست که موجب امیدواری به موفقیت و پیشرفت و در عین حال، جلب عنایات الاهی می‌شود، چون مفهوم آن، اعتراف به عجز و ناتوانی بنده به درگاه خداوند متعال است.

درخواست‌های معنوی

در قرآن کریم نزدیک به ۱۱۰ مرتبه واژه «رَبِّنا» در قالب دعا به کار رفته است که بخش عمده آن، در خواست‌های معنوی است، مانند درخواست رهبران صالح،^{۱۳} برپاداری نماز،^{۱۴} عدم تمایل به باطل پس از هدایت،^{۱۵} پذیرفته شدن عمل،^{۱۶} علم،^{۱۷} ایستادگی در راه حق،^{۱۸} سعۀ صدر،^{۱۹} و مضامین دیگر. نمونه‌های دیگر دعاهای معنوی عبارت است از: درخواست کمال نفس، تعالی روح، امور معنوی، حصول معرفت، تقرب به درگاه الاهی، تکامل در عبودیت و حُسن ارتباط با خدا و چیزهایی که هرچه انسان در آنها ترقی و رشد داشته باشد، ارزش انسانی او افزوده می‌شود و وجهه خدایی و رحمانی او را قوت می‌دهد و به حقیقت انسانیّت نزدیک‌تر می‌سازد.^{۲۰} این ادعیه نیز بسیار مطلوبند و انسان ساز، اما وقتی با دید برتر به دعا نگاه شود، روشن می‌شود که بنده در مقام دعا و با حال اخلاص، نباید از خدا چیزی را غیر از خدا درخواست کند. ذات اقدس «الله» امور مادی و معنوی بندگان را تأمین می‌کند و خود، بنده صالحش را از جهنم می‌رهاند و به بهشت می‌رساند؛ اما شایسته بنده نیست که از خدا چیزی غیر از او را طلب کند.

پس دعا کردن همیشه بدین معنا نیست که بنده از خداوند چیزی بخواهد؛ گاه دعا، یعنی از خدا، خود او را خواستن، و این والاترین و با شکوه‌ترین مرتبه دعاست که بیش از

هر جا و در عالی‌ترین شکل خود، در نیایش‌های رسیده از معصومان علیهم‌السلام یافت می‌شود، چنان که امام سجاد علیه‌السلام می‌فرماید: «خدایا، من از تو عشق تو را خواهانم و عشق به دوستدارانت را و اینکه در پی کاری روم که مرا به عشق تو پیوند دهد». ^{۲۱} در این معنا انگیزه دعا انقطاع بنده است به پیشگاه پروردگار از سوی او، و زاری و فروتنی که بزرگ ستایش است. کمال انسان در این است که در مقابل خدا ذوب شود و استقلال برای خود نبیند و خود را وابسته به او بداند. هر چقدر این نیازمندی و تذلل در پیشگاه حق بیشتر باشد به او نزدیکتر است. ^{۲۲}

تحول محتوا و انگیزه دعا از دیدگاه روان‌شناسان

روان‌شناسانی، مانند گلدمن، الکانند و وولی و اسپلیکا بخشی از پژوهش‌های خود را به بررسی تحولی محتوا و انگیزه دعا اختصاص داده‌اند. گلدمن در بخشی از فصل دوازدهم کتاب خود با عنوان مفهوم دعا ^{۲۳} محتوای دعای کودکان را با این پرسش که «کودکان برای چه چیز دعا می‌کنند؟» بررسی کرده است. وی بر این باور است که آنها بیشتر از دعاهایی که در کلیسا، مدرسه یا همایش‌های روزانه شنیده‌اند، تقلید می‌کنند. محتوای دعای کودکان با افزایش تجربه و بالا رفتن آگاهی اجتماعی در آنها و شاید پر حجم شدن دامنه لغات آنها ارتباط مستقیم دارد. گلدمن محتوای دعاهای دانش‌آموزان را به طبقه‌های زیر تقسیم می‌کند:

۱. دعاهای ناخالص، مادی‌گرایانه و خودخواهانه؛ ^{۲۴}
۲. دعاهای نسبتاً ناخالص، مادی‌گرایانه و خودپسندانه؛ ^{۲۵}
۳. دعاهای خالص‌تر و معنوی‌تر، روحانی‌تر و نوع دوستانه‌تر. ^{۲۶}

یافته‌های پژوهشی وی نشان داده است که میزان بروز دعا برای خانواده و خویشاوندان از سال دهم به بعد افزایش می‌یابد. سال دوازدهم به علت شکل‌گیری ارتباط دوستانه پرشور، دعا برای دوستان افزایش می‌یابد. دعا برای دیگران، از لحاظ میزان بروز، یک‌نواختی تعجب‌برانگیزی را به استثنای سال‌های ۶ و ۱۰ نشان می‌دهد. نتایج کلی، افزایش تدریجی در دعاهای نوع دوستانه را نشان می‌دهد که اوج آن، حدود سال‌های ۱۲ و ۱۳ می‌باشد. این نکته هم قابل توجه است که دعا برای دیگران در حقیقت، نوعی دعا برای خویشان است که به نظر نوع دوستانه می‌آید. این نوع دعا فراوان است و طبق خودخواهی ذاتی نوجوان می‌باشد. از سوی دیگر، دعا برای خویشان هم الزاماً عبادتی خودخواهانه

نیست، اما نوعی دعاست که در آن، شخص، دریافت کننده یا اعطا کننده می‌باشد. فراوانی دعا به منظور سپاسگزاری، در سال‌های ۹ و ۱۰ اتفاق می‌افتد و کاهش آهسته آن در سال‌های واپسین است. میزان دعا برای هدایای مادی در سال‌های ۶ و ۷ در اوج خود است و بعد از این سنین به طور آشکار کاهش می‌یابد.^{۲۷}

یافته‌های پژوهش گلدمن روی کوکان و نوجوانان ۶ - ۱۶ ساله نشان می‌دهد که به‌طور کلی دعا در شرایط ناگوار، نسبتاً فراوان بوده است؛ همچنین دعاهایی که در ارتباط با بیماری و به منظور بهبود و حفاظت در برابر خطر، هم برای خود و هم برای دیگران می‌باشد نیز، نسبتاً فراوان است. جدای از دعا برای خانواده این دعاها بیشترین میزان بروز را دارد. در کودکان و نوجوانان میزان بروز دعاهایی که به منظور مصونیت و حفاظت از جسم خود می‌باشد به‌طور پیوسته و مداوم و به موازات سن و سال تقریباً در سیزده سالگی بیشترین افزایش را دارد.

لانگ و همکاران نیز فهم کودکان دوره ابتدایی از نظر ماهیت، مضمون و تأثیر دعا را ارزیابی کرده‌اند. این پژوهش روی ۱۶۰ دانش‌آموز پسر و دختر (۵ - ۱۵ ساله) که در وضعیت اجتماعی - اقتصادی متوسط به بالا بوده‌اند، انجام شده است. آنها در این پژوهش که از طریق مصاحبه انفرادی و با روش بالینی انجام گرفته است، به این نتایج دست یافتند: محتوای دعا در کودکان ۵ - ۷ ساله با ارضای آرزوهای شخصی در ارتباط است. همراه با بالا رفتن سن، محتوای دعا از درخواست برای خود تا شکرگزاری از آنچه خداوند داده است، تحول می‌یابد. دعاها از درخواست‌های خودخواهانه فاصله گرفته و به درخواست‌های نوع‌دوستانه و انسانی‌تر، از قبیل صلح و دوری از فقر و شفای بیماران گرایش بیشتری پیدا می‌کند. بنابراین، بچه‌های بزرگ‌تر دعا را خیلی انتزاعی‌تر، عینی‌تر و متمایزتر از بچه‌های کوچک‌تر تصور می‌کنند. آنها در مصاحبه خود از پرسش‌های نیمه تمام، مانند «من معمولاً هنگامی عبادت می‌کنم که... و گاهی اوقات من عبادت می‌کنم برای...» استفاده کرده‌اند و نتایج ذیل را گزارش کرده‌اند: بچه‌های خردسال در زمان‌ها یا مکان‌های خاصی عبادت و دعا می‌کنند. برای مثال، قبل از غذا خوردن یا در کلیسا، ولی بچه‌های بزرگ‌تر در پاسخ به احساسات خاصی به طور خودجوش برانگیخته می‌شوند. بنابراین، بچه‌های بزرگ‌تر هنگام نگرانی، ناراحتی، تنهایی یا هنگام درد سر و بیماری یا روزهای یکشنبه دعا

می‌کنند. از جمله اطلاعات فرعی این پژوهش این است که احساسات منفی، در مقایسه با احساسات مثبت، انگیزه خیلی بیشتری برای دعا کردن فراهم می‌کنند.^{۲۸}

وولی و فلپس هم مراحل مفهوم دعا را مطالعه کرده‌اند. افرادی که در این مطالعه مشارکت داشته‌اند، ۹۹ دختر و پسر ۳ - ۸ ساله که از شهری در جنوب غربی ایالات متحده امریکا انتخاب شده‌اند. آنها متعلق به محیط‌هایی از طبقه متوسط تا بالاتر از متوسط و عمدتاً سفید پوست بوده‌اند. پرسش‌های مصاحبه به آگاهی و تجربه کودکان از دعا، باور آنها به کارآمدی دعا و فهم آنها از کارکرد یا روند دعاکردن ناظر بوده است. بیشتر والدین گزارش کردند که کودک خود را به شرکت در فعالیت‌های دینی نسبتاً ترغیب می‌کنند.^{۲۹}

چاری و نصیرزاده در پژوهش خود درک کودکان از دعا را بررسی کرده‌اند. آنها درباره دعای گروه سنی کودکان چنین نتیجه گرفته‌اند: کودکان با وضعیت اقتصادی - اجتماعی پایین، زمان خاص و موقع نیاز بیشتر دعا کرده و کودکان با وضعیت اقتصادی - اجتماعی بالا به دعا کردن هنگام حضور در مکان‌های خاص و همیشه دعا کردن گرایش بیشتری نشان می‌دهند. می‌توان گفت که کودکان در وضعیت اقتصادی - اجتماعی پایین به انجام اعمال مذهبی به شیوه زمان‌بندی شده گرایش بیشتری دارند. در بین درخواست‌هایی که کودکان از طریق دعاهای خود از خداوند داشته‌اند به طور کلی بیشترین درخواست‌های تمنا شده به ترتیب دعا برای خود فرد، برای والدین و سایر اعضای خانواده کودک بوده است. دعا برای آموزگار و اهداف متعالی، همانند امام عصر، کشور اسلامی و شهدا رتبه آخر دعاهای کودکان را به خود اختصاص می‌دهد. این یافته به اهمیت دعا برای برآورده شدن حاجت‌های شخصی در کودکان اشاره شده است. به طور کلی یافته‌های این پژوهش، بیانگر وجود تفاوت‌های تحولی بر پایه سن، و تفاوت‌های فرهنگی بر اساس وضعیت اجتماعی - اقتصادی کودکان در شکل‌گیری برداشت آنان از مذهب و مفاهیم مربوط به مذهب است.^{۳۰}

روش پژوهش

پژوهش حاضر بر اساس یک طرح تحقیق مقطعی^{۳۱} انجام شده است. جامعه آماری این پژوهش را همه دانش‌آموزان دختر و پسر ۶ - ۱۷ ساله مدارس عادی و مدارس مبتنی بر آموزش‌های دینی و اخلاقی ویژه شهر قم تشکیل می‌دهد. پیش فرض گروه نمونه، شامل

۱۷۰ دانش آموز بوده که با روش خوشه‌ای انتخاب شده‌اند. با حذف مصاحبه‌های خدشه‌دار، حجم نهایی مورد مطالعه به ۱۵۷ نفر رسیده که شامل ۸۲ نفر (۵۲/۲ درصد) پسر و ۷۵ نفر (۴۷/۸ درصد) دختر شده است. از بین کل گروه نمونه، ۷۴ نفر (۴۸ درصد) از مدارسی انتخاب شده‌اند که در آنها به آموزش‌های مذهبی بیشتر توجه می‌شود و ۸۳ نفر (۵۲ درصد) نیز متعلق به مدارس عادی هستند.

با توجه به ماهیت تحولی مطالعه حاضر، گردآوری داده‌ها بر اساس روش بالینی^{۳۲} و به‌کارگیری مصاحبه نیمه ساخت‌یافته انجام شده است. به منظور سامان‌دهی مصاحبه، نخست، یافته‌های پژوهشی و مبانی نظری مربوط به تحول مفهوم دعا بررسی شده، سپس با توجه به مصاحبه‌های انجام شده در پژوهش‌های پیشین، پرسش‌های اصلی مصاحبه طراحی گردیده است. سرانجام، پرسش‌ها توسط چند متخصص در حوزه روان‌شناسی، علوم تربیتی، روان‌سنجی و علوم دینی ارزیابی و اصلاحات لازم انجام شده است. براین اساس، برای بررسی انگیزه دعا هشت پرسش اصلی طراحی شد که به شرح زیر تعریف و نمره‌گذاری می‌شود:

جدول ۱: پرسش‌های مصاحبه برای ارزیابی انگیزه دعا

شماره	سؤال	شماره	سؤال
۱	چرا شما دعا می‌کنی؟	۵	بیشتر برای خودت دعا می‌کنی یا دیگران؟ چرا؟
۲	اگر انسان دعا نکنه چی می‌شه؟	۶	موقع دعا کردن به خداوند چی میگی؟
۳	تو سختی بیشتر دعا می‌کنی یا آسانی؟ چرا؟	۷	دخترها و پسرها معمولاً برای چه چیزهایی دعا می‌کنن؟ چرا؟
۴	آیا ندایی از درون شما را به دعا کردن فرا می‌خونه؟ چطور؟	۸	خوبه چه چیزهایی از خداوند بخواهیم؟ چرا؟

نمره‌گذاری در دامنه‌ای بین ۱ - ۶ به ترتیب زیر صورت گرفت:

نمره ۱: دعا‌های فردی مادی سطح پایین،

نمره ۲: دعای فردی مادی گرایانه در سطحی بالاتر،

نمره ۳: دعا‌های مادی - اجتماعی محدود و اخلاقی - معنوی فردی،

نمره ۴: دعا‌های اجتماعی گسترده برخاسته از اعتقاد به خداوند،

نمره ۵: دعا‌های کمال‌جویانه دنیوی و روانی،

نمره ۶: دعا‌های کمال‌جویانه معنوی و اخروی.

نمره‌گذاری و اعتباریابی مصاحبه

به منظور درجه‌بندی آزمودنی‌ها، متن کامل هر مصاحبه، بر اساس راهنمای نمره‌گذاری

توسط پژوهشگر و چهار متخصص آشنا به مسائل تحولی به گونه مستقل، درجه‌بندی شده است. برای این منظور، هر داور، مجموع پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان را در مورد هر مؤلفه به دقت مطالعه کرده و نمره در نظر گرفته شده را یادداشت نموده است.

به منظور اطمینان به اعتبار درجه‌بندی کنندگان (داوران) از روش همبستگی درون‌طبقه‌ای^{۳۳} (ICC) استفاده شده است. این روش برای بررسی اعتبار بین دو یا چند درجه‌بندی کننده در مواقعی به کار می‌رود که مقیاس نمره‌گذاری فاصله‌ای یا طبقه‌ای مرتب‌شده باشد. افزون بر این، همبستگی درون‌طبقه‌ای به عنوان نسبت واریانس بین‌گروه‌ها به واریانس کل در نظر گرفته شده است. نتایج محاسبات نشان می‌دهد که ضریب اندازه واحد انگیزه دعا، که بیانگر اعتبار درجه‌بندی یک داور واحد است، برابر با ۰/۵۵ است که نشان می‌دهد سطح نسبتاً بالایی از همگونی نمره‌ها در یک درجه‌بندی کننده نسبتاً مطلوب است.

مقدار ضریب اعتبار اندازه‌های متوسط که در واقع نزدیک به ضریب آلفای کرونباخ است و واحد تحلیل میانگین همه درجه‌ها یا نمره‌ها است، برای انگیزه دعا ۰/۸۵ و از لحاظ آماری معنادار است که نشان می‌دهد بین پنج داور پژوهش حاضر، سطح بسیار بالایی از همگونی درونی وجود دارد. به منظور بررسی روایی ابزار پژوهش حاضر، و اطمینان از اینکه مصاحبه از روایی کافی بهره‌مند است، از تحلیل عاملی تأییدی استفاده شده است.

روش تحلیل داده‌ها

برای تحلیل داده‌ها از دو روش کمی و کیفی استفاده شده است:

الف) روش کمی

برای تحلیل نمره‌ها افزون بر به‌کارگیری شاخص‌های آمار توصیفی، مانند فراوانی و درصد پاسخ‌ها و نیز تشکیل جدول مقاطع، از آزمون تحلیل واریانس برای بررسی تفاوت مفاهیم تحولی در گروه‌های سنی مختلف استفاده شده است. افزون بر این، همگونی میانگین‌های گروه‌های سنی نیز به منظور طبقه‌بندی کردن گروه‌های سنی مختلف نیز بررسی شده است. همچنین به منظور مقایسه مدارس عادی با مدارس با آموزش‌های ویژه دینی در نمره محتوا و انگیزه دعا از آزمون t استودنت و تحلیل واریانس چند متغیری استفاده شده است.

الف) روش کیفی

به منظور فراهم آوردن درک بیشتر از پاسخ آزمودنی‌ها و انطباق آنها با مؤلفه انگیزه دعا، داده‌ها بررسی کیفی شده است.

یافته‌ها

الف) تحلیل کمی

در این بخش، مشخصه‌های آمار توصیفی نمره‌های مربوط به انگیزه دعا به تفکیک هر سن و نیز خلاصه آزمون تحلیل واریانس برای بررسی تفاوت گروه‌ها و آزمون مقابله شفه برای مقایسه زوجی میانگین گروه‌ها محاسبه شده است.

چنان‌که در جدول ۲ دیده می‌شود، به طور کلی میانگین نمره‌ها با افزایش سن گروه نمونه بیشتر می‌شود. کمینه و بیشینه نمره‌ها نیز در مؤلفه انگیزه دعا در بین گروه‌های سنی از الگوی یک‌نواخت افزایشی پیروی نمی‌کند. برای نمونه، در گروه سنی ۱۰ سال، حداکثر نمره برابر با ۵ است، در حالی که این شاخص در گروه‌های سنی ۱۵ و ۱۶ سال، بالاتر از ۵ و در گروه سنی ۱۷ سال، کمتر از ۵ به دست آمده است. افزون بر این، در گروه ۱۶ سال هیچ نوجوانی نمره کمتر از ۴/۲ به دست نیاورده است، در حالی که در گروه ۱۷ سال مانند گروه ۱۳ سال، کمینه نمره برابر با ۳/۲ است.

جدول ۲:

مشخصه‌های آمار توصیفی، خلاصه آزمون تحلیل واریانس و مقابله پس تجربی شفه نمره‌های مؤلفه انگیزه دعا برای همه گروه‌های سنی

سن	میانگین	انحراف استاندارد	کمینه	بیشینه	شفه
۶	۱/۹۱	۰/۵۴	۱/۲	۲/۸	۱۷ تا ۸ >
۷	۲/۱۵	۰/۶۶	۱/۰	۳/۲	۱۷ تا ۱۰ >
۸	۲/۹۱	۰/۵۰	۲/۲	۳/۸	۱۷ تا ۱۳ > .۶ <
۹	۳/۱۰	۰/۶۳	۲/۲	۴/۲	۱۷ تا ۱۵ > .۶ <
۱۰	۳/۶۶	۰/۷۰	۲/۶	۵/۰	۱۷ تا ۱۵ > .۷ و ۶ <
۱۱	۳/۳۶	۰/۴۲	۲/۸	۴/۲	۱۷ تا ۱۵ > .۷ و ۶ <
۱۲	۳/۷۳	۰/۴۴	۳/۰	۴/۶	۱۷ تا ۱۵ > .۷ و ۶ <
۱۳	۳/۹۶	۰/۴۳	۳/۲	۴/۶	۱۷ تا ۱۶ > ۸ تا ۶ <
۱۴	۳/۷۵	۰/۷۴	۲/۸	۴/۸	۱۷ تا ۱۵ > ۸ تا ۶ <
۱۵	۴/۸۴	۰/۵۰	۳/۶	۵/۴	۱۲ تا ۶ <
۱۶	۴/۸۰	۰/۴۰	۴/۲	۵/۶	۱۲ تا ۶ <
۱۷	۴/۶۴	۰/۶۴	۳/۲	۴/۶	۱۲ تا ۶ <

توجه: $F(11, 145) = 38/12 > P < 0.001$.

نتایج تحلیل واریانس نشان می‌دهد که بین گروه‌های سنی، از لحاظ انگیزه دعا تفاوت معناداری وجود دارد. نتایج آزمون شفه برای مقایسه زوجی میانگین گروه‌ها در باره انگیزه دعا به قرار زیر است:

میانگین نمره انگیزه دعا در گروه سنی ۶ سال با گروه ۷ سال، برابر و کمتر از سایر گروه‌های سنی مورد مطالعه است.

میانگین انگیزه دعا در گروه سنی ۷ سال با گروه‌های سنی ۸ و ۹ سال، یکسان است، اما از گروه‌های سنی ۱۰ - ۱۷ سال به گونه معناداری کمتر است.

میانگین آزمودنی‌های ۸ سال در انگیزه دعا تنها از آزمودنی‌های ۶ ساله بیشتر است و در مقایسه با گروه‌های سنی ۱۳ - ۱۷ سال، میانگین کمتری به دست آورده‌اند. بدین ترتیب، با گروه‌های سنی ۹ - ۱۲ سال، از لحاظ انگیزه دعا تفاوت معناداری ندارند.

میانگین انگیزه دعا در آزمودنی‌های ۹ ساله از آزمودنی‌های ۱۵ - ۱۷ سال کمتر و از آزمودنی‌های ۶ سال، بیشتر است. این گروه سنی با آزمودنی‌های ۷ - ۱۴ سال تفاوت معنادار نشان نمی‌دهد.

گروه‌های سنی ۱۰ - ۱۲ سال میانگین بیشتر و معناداری در مقایسه با گروه‌های سنی ۶ و ۷ سال دارند. اما میانگین انگیزه دعا در آنها کمتر از گروه‌های سنی ۱۵ - ۱۷ سال است. بدین ترتیب با گروه‌های سنی ۸، ۹، ۱۳ و ۱۴ سال تفاوت معناداری ندارند.

آزمودنی‌های ۱۳ و ۱۴ سال از آزمودنی‌های ۶ - ۸ سال، میانگین بالاتری در انگیزه دعا به دست آورده‌اند و با سایر گروه‌های سنی، تفاوت معناداری ندارند.

در گروه‌های سنی ۱۵ - ۱۷ سال نیز میانگین مفهوم دعا از گروه‌های ۶ - ۱۲ سال بیشتر و از لحاظ آماری معنادار است، اما با گروه‌های ۱۳ - ۱۴ سال، تفاوت معناداری ندارند.

تعیین مراحل انگیزه دعا بر اساس میانگین نمره‌ها

بر اساس تحلیل واریانس و نیز محاسبه زیرمجموعه‌های همگون میانگین‌ها، مشخص شده است که چهار گروه سنی (۶-۷، ۸-۱۱، ۱۲-۱۴ و ۱۵-۱۷) برای تحویل انگیزه دعا مناسب‌تر است. نتایج محاسبه‌ها در جدول ۳ نشان داده شده است.

جدول ۳: مشخصه‌های آمار توصیفی.

خلاصه آزمون‌های تحلیل واریانس و مقابله پس‌تجربی شفه نمره‌های انگیزه دعا برای چهار طبقه سنی همگون

گروه	دامنه سنی	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد	کمینه	بیشینه	شفه
۱	۷-۶	۲۵	۲/۰۲	۰/۶۰	۰/۱	۳/۲	۴، ۳، ۲ >
۲	۱۱-۸	۵۲	۳/۲۶	۰/۶۳	۲/۲	۵/۰	۴ و ۳ >، ۱ <
۳	۱۴-۱۲	۳۸	۳/۸۲	۰/۵۵	۲/۸	۴/۸	۴ >، ۱ و ۲ <
۴	۱۷-۱۵	۴۲	۴/۷۶	۰/۵۲	۳/۲	۵/۶	۳، ۲، ۱ <

توجه: $F(۳، ۱۵۳) = ۱۲۶/۸۴ > P(۰.۰۰۱/0)$

چنان‌که در جدول ۳ دیده می‌شود، نتایج آزمون تحلیل واریانس برای مقایسه میانگین‌های چهار طبقه سنی از لحاظ آماری، معنادار است. برپایه مقایسه میانگین‌ها می‌توان نتیجه گرفت که آزمودنی‌های کم‌سن‌تر، میانگین کوچک‌تری از آزمودنی‌های بزرگ‌تر خود دارند. میانگین‌های دو گروه سنی ۸-۱۱ سال (۳/۲۶) و ۱۲-۱۴ سال (۳/۸۲) از لحاظ آماری، تفاوت معناداری دارد، اما تقریباً به هم نزدیک و در طبقه یک سان قرار دارند. بیشینه نمره طبقه سنی ۱۲-۱۴ سال تنها ۰/۲ کمتر از طبقه سنی ۸-۱۱ سال است. کمینه نمره گروه سنی ۱۲-۱۴ سال در حدود ۰/۶ بزرگ‌تر از طبقه سنی ۸-۱۱ سال است. افزون بر این، مقادیر کمینه و بیشینه نمره‌ها نشان می‌دهد که در گروه سنی ۱۵-۱۷ سال، بالاترین نمره برابر با ۵/۶ و کمترین نمره برابر با ۳/۲ و میانگین این گروه نیز برابر با ۴/۷۶ است.

تعیین مراحل انگیزه دعا بر اساس فراوانی نمره‌ها

تعیین مراحل تحول انگیزه دعا نیز بر اساس فراوانی و درصد پاسخ‌ها بررسی شد تا توزیع فراوانی پاسخ‌ها بر اساس طبقه‌های نمره‌گذاری و به تفکیک گروه‌های چهارگانه سنی محاسبه شود. نتایج این طبقه‌بندی نمره‌ها که داوران آنها را به شش طبقه تقسیم نموده‌اند، در جدول ۳ نشان داده شده است.

جدول ۴: فراوانی و درصد نمره‌های مؤلفه انگیزه دعا بر اساس درجه‌بندی داوران

نمره	N	درصد
۱	۱	۰/۶
۲	۱۱	۷/۰
۳	۳۹	۲۴/۸
۴	۴۸	۳۰/۶
۵	۴۵	۲۸/۷
۶	۱۳	۸/۳

چنان‌که در جدول ۴ دیده می‌شود، بیشترین درصد پاسخ‌ها (۳۰/۶) متعلق به نمره ۴ (دعاهای اجتماعی گسترده برخاسته از اعتقاد به خداوند) است. افزون بر این، دو طبقه نمره ۳ (دعاهای مادی - اجتماعی محدود و اخلاقی - معنوی فردی) و نمره ۵ (دعاهای کمال‌جویانه دنیوی و روانی) نیز به ترتیب با ۲۸/۷ و ۲۴/۸ بیشترین درصد پاسخ‌ها را به خود اختصاص داده‌اند. درصد پاسخ‌های درجه‌بندی شده در نمره ۱ (دعاهای فردی مادی سطح پایین و به تعبیر دیگر، دعا برای خود و نیازهای مادی) و نمره ۶ (دعاهای کمال‌جویانه معنوی و اخروی) به ترتیب با ۰/۶ و ۸/۳ کمترین مقدار است. بدین ترتیب، می‌توان نتیجه گرفت که سه طبقه دعاهای مادی - اجتماعی محدود و اخلاقی - معنوی فردی، دعاهای اجتماعی گسترده برخاسته از اعتقاد به خداوند، دعاهای کمال‌جویانه دنیوی و روانی، بیشترین فراوانی پاسخ‌ها را به خود اختصاص داده است. نتایج توزیع فراوانی پاسخ‌های نمره‌گذاری شده به تفکیک چهار گروه سنی در جدول ۵ نشان داده شده است.

جدول ۵: فراوانی و درصد نمره‌های مؤلفه انگیزه دعا به تفکیک گروه‌های چهارگانه سنی

۶		۵		۴		۳		۲		۱		گروه سنی
%	n	%	N	%	n	%	n	%	n	%	N	
-	-	-	-	۴/۰	۱	۴۸/۰	۱۲	۴۴/۰	۱۱	۴/۰	۱	۷-۶
-	-	۱۱/۵	۶	۴۶/۲	۲۴	۴۲/۳	۲۲	-	-	-	-	۱۱-۸
-	-	۳۱/۶	۱۲	۵۵/۳	۲۱	۱۳/۲	۵	-	-	-	-	۱۴-۱۲
۳۱/۰	۱۳	۶۴/۳	۲۷	۴/۸	۲	-	-	-	-	-	-	۱۷-۱۵

بر پایه نتایج جدول ۵ می‌توان موارد زیر را استخراج کرد:

هیچ‌کدام از آزمودنی‌های گروه سنی ۶-۷ سال در طبقه ۵ و ۶ قرار ندارند و تنها ۱ نفر در طبقه ۴ (دعاهای اجتماعی گسترده برخاسته از اعتقاد به خداوند) درجه‌بندی شده است. بیشترین درصد پاسخ‌های این گروه سنی در طبقه ۲ (دعای فردی مادی‌گرایانه در سطحی بالاتر) و ۳ (دعاهای مادی - اجتماعی محدود و اخلاقی - معنوی فردی) به ترتیب با ۴۴ و ۴۸ درصد قرار دارد. بیشترین درصد پاسخ‌های گروه سنی ۸-۱۱ سال در طبقه نمره ۳ (دعاهای مادی - اجتماعی محدود و اخلاقی - معنوی فردی) با حدود ۴۲ درصد، و طبقه ۴ (دعاهای اجتماعی گسترده برخاسته از اعتقاد به خداوند) در حدود ۴۶ درصد قرار دارد. تقریباً ۱۲

درصد این گروه در طبقه ۵ (دعاهای کمال جویانه دنیوی و روانی) و هیچ کدام در طبقه ۱، ۲ و ۶ قرار نگرفته‌اند.

آزمودنی‌های گروه ۱۲-۱۴ سال در طبقه‌های ۱ و ۲ قرار نگرفته‌اند. بیشترین درصد پاسخ‌های این گروه (۵۵/۳ درصد) در طبقه ۴ (دعاهای اجتماعی گسترده برخاسته از اعتقاد به خداوند) و درصد قابل ملاحظه‌ای نیز (حدود ۳۲ درصد) در طبقه ۵ (دعاهای کمال جویانه دنیوی و روانی) قرار دارد. ۱۳ درصد از افراد این گروه نیز در طبقه ۳ (دعاهای مادی - اجتماعی محدود و اخلاقی - معنوی فردی) درجه بندی شده‌اند. بیشترین درصد آزمودنی‌هایی گروه سنی ۱۵-۱۷ سال (بیش از ۶۴ درصد) در طبقه ۵ (دعاهای کمال جویانه دنیوی و روانی) قرار داشته و ۳۱ درصد آنها در طبقه ۶ (دعاهای کمال جویانه معنوی و اخروی) درجه بندی شده‌اند.

رابطه نوع آموزش با تحول محتوا و انگیزه دعا

به منظور بررسی این پرسش که آیا فهم کلی دعا در کودکان و نوجوانان مدارس ویژه (مدارس که به برنامه‌های تربیتی و مذهبی بیشتر توجه دارند) در مقایسه با مدارس معمولی بیشتر است؟ میانگین‌های دو گروه از آزمودنی‌ها که در مدارس معمولی (۸۳ نفر) و مدارس مذهبی (۷۴ نفر) تحصیل می‌کردند، از طریق آزمون t استودنت برای گروه‌های مستقل، و برای مقایسه میانگین‌های آنها در بررسی محتوا و انگیزه دعا از تحلیل واریانس چندمتغیری استفاده شده است.

جدول ۶: میانگین، انحراف استاندارد و خلاصه آزمون‌های آگروه‌های مستقل و تحلیل واریانس چند متغیری برای تفاوت کودکان و نوجوانان مدارس مذهبی و معمولی در محتوا و انگیزه دعا.

P	t (۱۵۵)	مذهبی		معمولی		متغیر
		SD	M	SD	M	
۰/۰۰۱	۱۲۷/۴	۱/۷	۳/۶۸	۱/۰۰	۳/۵۱	انگیزش

توجه: F چندمتغیری لانداز ویلکز = ۱۵۴۵/۳، ۰/۰۰۱، P =

نتایج آزمون t برای گروه‌های مستقل و تحلیل واریانس نشان می‌دهد که بین کودکان و نوجوانان مدارس معمولی و مذهبی از لحاظ محتوا و انگیزه دعا تفاوت معناداری وجود دارد.

ب) تحلیل کیفی

در این قسمت با ارائه نمونه‌های عینی از مصاحبه‌های انجام شده تلاش می‌شود یافته‌ها مستندسازی شود تا افزون بر درک جامع‌تر مفاهیم و داده‌های پژوهش، شواهد معتبری نیز برای روایی نمره‌گذاری و طبقه‌بندی پاسخ‌ها به دست آید.

مرحله‌بندی پیشنهادی در این پژوهش

نیاز و درخواست‌های مادی و خودخواهانه: این مرحله، شامل دو زیر مرحله است:

نخست، دعا‌های فردی مادی سطح پایین، و به تعبیر دیگر، دعا برای خود و نیازهای مادی است. انگیزه‌های افراد در این مرحله، از دعا رسیدن به ثمره‌های مادی فردی است. به بیان دیگر، آنها نیازهای خود را در قالب مصادیق مادی و سطح پایین مطرح می‌کنند. برای مثال: «... دو چرخه داشته باشم» (پسر، ۶ ساله)؛ «... دعا می‌کنم پول زیاد بیارم درسمون خوب بشه» (دختر، ۶ ساله).

دوم، مرحله دعا‌های فردی مادی گرایانه در سطحی بالاتر. در این مرحله نیز دعاها مادی و فردی است؛ اما دعاها از درخواست‌های ساده به درخواست‌های سطح بالاتر تبدیل می‌شود: «... خدا بهم کمک کنه؛ درخت‌ها رو کسی قطع نکنه حیوونا رو نکنن» (پسر، ۶ ساله). بیشتر برای سلامتی و نگرانی‌های فردی دعا می‌کنند: «... من دعا می‌کنم پیر نشم فوت نکنم» (پسر، ۶ ساله). در دعا‌های خود، ثواب و بهشت را بیشتر برای خود می‌خواهند و تفسیرشان از ثواب و پاداش اخروی مادی است: «... دعا می‌کنم چون دوست دارم ثواب کنم، برم بهشت و خدا بهم جایزه بده، اگه آدما دعا نکنن تو بهشت کادوی خوب نمی‌گیرن» (دختر، ۶ ساله).

مرحله درخواست‌های مادی - اجتماعی: این مرحله نیز شامل دو زیر مرحله است:

نخست، دعا‌های مادی - اجتماعی محدود و اخلاقی - معنوی فردی. دعا در این مرحله، بیشتر برای نزدیکان و دوستان است: «... پدر و مادرم سالم باشند، پدر بزرگ و مادر بزرگم سالم باشند» (پسر، ۷ ساله). اندک اندک دریافت رضایت اجتماعی را که از سر نیاز به تعلق و امنیت طلبی است در دعا‌های خود مورد توجه قرار می‌دهند: «... برای بچه‌ها دعا می‌کنم چون کوچک‌اند، ممکنه دست مادرشونو ول کنن برن زیر ماشین» (دختر، ۷ ساله). همچنین به علت تهدید و اضطراب، نگرانی‌هایی دارد که در دعا‌های خود به آن

می‌پردازد: «... غصه‌ها مون برطرف شن، مشکلات حل شن، کارهام راحت انجام شن. از گناهان توبه کنم» (دختر، ۸ ساله). گاهی برخی از ویژگی‌های اخلاقی و معنوی، مانند صبر را در دعاهای خود از خداوند درخواست می‌کنند: «... صبور شم، دعا نکنم آدم صبور نمی‌شه، تو دعا می‌گم خدایا منو آدم خوب و صبوری کن» (پسر، ۶ ساله).

دوم، مرحله دعاهای اجتماعی گسترده برخاسته از اعتقاد به خداوند. دعاها در این مرحله، فراتر از دوستان و خانواده، شامل همه انسان‌ها و امور دیگر می‌شود: «... همه مریض‌ها رو شفا بده» (پسر، ۹ ساله) و «... خدایا مشکل همه رو حل کن، برای بچه‌های فقیر دعا می‌کنم، خوب شن، همه دانش آموزن موفق باشند» (پسر، ۹ ساله). در این مرحله، وقتی از دانش‌آموزان سؤال می‌شود چرا برای شغل و آینده خود دعا نمی‌کنند می‌گویند: «... هنوز زود است وقتش نرسیده» (پسر، ۱۰ ساله). این پاسخ‌ها نشان می‌دهد آینده‌نگری و توجه به نیازهای مربوط به آینده و قرار گرفتن در موقعیت خاص، به بروز برخی از دعاها منجر می‌شود. به همین سبب بعضی از مصاحبه‌شوندگان می‌گویند: «... اگر من مادر بودم، دعا می‌کردم فرزند خوب به دنیا بیاورم» (دختر، ۱۲ ساله). نگرانی‌ها و دغدغه‌های زندگی، محتوای دعا را جهت می‌دهد. برای مثال، دانش‌آموزی می‌گوید: «... از خدا می‌خواهم که باران بیاد» (پسر، ۱۰ ساله). وقتی سؤال شد چرا چنین دعایی می‌کند، معلوم شد که پدر او کشاورز است و ترس از خشکسالی، زندگی آنها را به خطر کشانده است. دیگری دعا می‌کرد: «... دعا می‌کنم پدرها با مادرها کنار فرزندانشان زندگی کنند» (پسر، ۱۱ ساله) که طلاق و جدایی بین پدر و مادرش زمینه ساز این دعا بود.

مرحله شکوفایی و رشد: این مرحله نیز دو زیر مرحله دارد:

نخست، دعاهای کمال‌جویانه دنیایی و روانی. دعاها در این مرحله، جنبه عالی‌تری از زندگی را در بر می‌گیرد. آنها تشکر و سپاس از نعمت‌هایی را که خداوند داده است در دعاهای خود مطرح می‌کنند: «... موقع دعا کردن به خداوند می‌گم از نعمت‌هایی که دادی، سلامتی دادی و سایه پدر مادرم متشکرم، فرزند خوبی باشم» (دختر، ۱۵ ساله). موفقیت در زندگی، تحصیلات و اجتماع از موضوعات مورد توجه در این مرحله است: «... دعا می‌کنم در تحصیلات موفق باشم» (دختر، ۱۱ ساله) و «... ازدواج موفق داشته باشم، فرزندان خوبی تربیت کنم» (دختر، ۱۵ ساله). بیشتر مصاحبه‌شوندگان دختر، در سن ۱۴ - ۱۶ سال به مسئله ازدواج، داشتن فرزند سالم و تربیت فرزند توجه داشتند. دعا در

این مرحله، برای آرامش روانی بیشتر مطرح می‌شود، مانند: «من بیشتر برای آرامش و ثبات فکری دعا می‌کنم (دختر، ۱۴ ساله) وقتی دلم می‌گیره و حاجتی و راز و نیازی دارم دعا می‌کنم» (دختر، ۱۴ ساله).

دوم، مرحله دعا‌های کمال‌جویانه معنوی و اخروی. محتوای دعاها در این مرحله، بیشتر برای رسیدن به تکامل و رشد معنوی است. در دعا‌های خود به جنبه‌های دنیایی و معنوی توجه دارند: «... برای همه چیز می‌شه دعا کرد، ولی باید اعتدالش را رعایت کرد خداوند دنیا و آخرت را آفریده، باید هم به فکر دنیا بود هم آخرت» (دختر، ۱۵ ساله). بعضی از آزمودنی‌ها در دعا‌های خود همت‌های بالایی دارند: «... بهتره دعا کوچک نباشد، حتی بهشت هم برای خواستن کوچک است باید دعا با همت بلند باشد و الا ادب رعایت نشده، دعا می‌کنیم باید خود را در برابر خداوند، کوچک شمرد، نه دعا‌های کوچک خواست» (پسر، ۱۵ ساله). دعاها در این مرحله، به مسائل معنوی‌تر و اخروی نزدیک می‌شود و شامل مسائلی، مانند رشد معنوی و توفیق بندگی می‌شود: «... دعا می‌کنم تا با خداوند ارتباط برقرار کنم، دعا یک نیاز درونی است» (پسر، ۱۴ ساله). همچنین دعا در این مرحله، برای عاقبت به خیری بیشتر مطرح می‌شود: «... دعا می‌کنم عاقبت به خیر بشم، وقتی امام زمان می‌یان باشم و بندگی خداوند را بکنم» (دختر، ۱۷ ساله). توجه به مراحل مطرح شده نشان می‌دهد که انگیزه دعا در کودکان و نوجوانان با تحول شناختی آنها متحول شده و از انگیزه‌های مادی خودخواهانه به سوی انگیزه‌های متعالی و معنوی رو به پیشرفت است.

بحث و نتیجه‌گیری

در این پژوهش، محتوا و انگیزه دعا در کودکان و نوجوان با نگاهی تحولی، بررسی شده است. یافته‌های مربوط به محتوای دعا نشان می‌دهد که مراتب دعا در دامنه‌ای از درخواست‌های مادی سطح پایین تا درخواست‌های معنوی عالی قرار داشته و همراه با رشد شناختی و عاطفی، محتوا و انگیزه آزمودنی‌ها از درخواست‌های حسی و فردی به سوی درخواست‌های اجتماعی و انتزاعی تحول پیدا می‌کند. به سخن دیگر، نمره کلی فهم دعا و مؤلفه‌های آن افزایش می‌یابد. مقایسه نتایج به دست آمده در این پژوهش با پژوهش‌های انجام شده توسط گلدمن که شامل «دعا‌های ناخالص، مادی‌گرایانه و خودخواهانه، دعا‌های

نسبتاً ناخالص مادی‌گرایانه و خودخواهانه و دعا‌های خالص‌تر و معنوی و نوع‌دوستانه» می‌شود، نشان می‌دهد تحول انگیزه و محتوای دعا در کودکان و نوجوانان مسلمان ایرانی (شهر قم) هر چند از جهت توالی مراحل، همسوی با پژوهش‌های پیشین می‌باشد، اما از نظر سرعت تحول در مقایسه با آنچه در پژوهش گلدمن گزارش شده است، سرعت بیشتری دارد، و این می‌تواند تحت تأثیر فرهنگ و تربیت اسلامی باشد.

از سوی دیگر، یافته‌های این پژوهش بر خلاف ادعای گلدمن (۱۹۶۴م) که اوج دعای نوع‌دوستانه را حدود سال‌های ۱۲ و ۱۳ در نظر می‌گیرد، نشان می‌دهد که تقریباً ۴۶ درصد پاسخ‌های گروه سنی ۸-۱۱ سال در طبقه دعا‌های اجتماعی گسترده برخاسته از اعتقاد به خداوند و ۴۲ درصد در طبقه دعا‌های مادی - اجتماعی محدود و اخلاقی - معنوی فردی قرار دارد و تقریباً ۱۲ درصد پاسخ‌ها نیز متعلق به دعا‌های کمال‌جویانه دنیوی و روانی است. مقایسه نتایج به دست آمده از مدارس معمولی در مقایسه با مدارس ویژه (مدارسی که به آموزش‌های مذهبی و تربیت دینی توجه بیشتری دارند) روشن می‌سازد که به طور کلی آموزه‌های دین اسلام، فرهنگ دینی حاکم بر جامعه و نیز آموزش مفاهیم دینی بر تحول فهم دعا در کودکان و نوجوانان تأثیر دارد. بنابر این، نقش فرهنگ و آموزش در افزایش فهم، قطعی است و از این نظر با دیدگاه‌هایی که به نقش فرهنگ و منطقه تقریبی رشد تأکید دارند، همسوست.

به منظور برجسته کردن یافته‌ها از یک نگاه کلی به محدودیت‌های این پژوهش اشاره می‌کنیم. این پژوهش به روش مقطعی اجرا شده است. چون در این گونه طرح‌ها هر آزمودنی تنها یک بار مورد مشاهده و آزمون قرار می‌گیرد، پژوهشگران نمی‌توانند در باره اینکه چگونه افراد در طول سن تغییر می‌کنند، اطلاعات کافی را به دست بیاورند. افزون بر این، چون پژوهش در یک زمان خاص انجام می‌شود برای مشاهده و بررسی تغییرات تحوُّلی دچار محدودیت است.

نمونه آماری این پژوهش از جامعه دانش‌آموزان دو ناحیه شهر قم به دست آمده است. با توجه به اینکه این شهر از نظر مذهبی در بین شهرهای کشور ایران از جایگاه ویژه‌ای بهره‌مند است. بنابر این، نتایج پژوهش حاضر را باید با احتیاط به سایر شهرها تعمیم داد یا در مورد شهرهای دیگر، پژوهش‌های جداگانه‌ای انجام داد.

نمونه آماری این پژوهش محدود به دامنه سنی ۶ - ۱۷ سال بوده است، از این رو، نمی‌توان در مورد تحول فهم دعا در سنین پایین‌تر و بالاتر استنباط کاملی به عمل آورد. به طور طبیعی پژوهش‌های تحولی از متغیرهای مختلفی تأثیر می‌پذیرد که غیر قابل کنترل بوده یا اگر قابل کنترل هم باشد بسیار وقت‌گیر و هزینه‌بر است. برخی از مهم‌ترین متغیرهایی که در این پژوهش نیز اثرگذار بوده‌اند، عبارت‌اند از: آموزش‌های رسمی و غیر رسمی؛ هوش و قدرت بیان، و شهروندی در شهر مذهبی قم.

پیشنهاد‌های پژوهشی

این پژوهش با استفاده از مصاحبه نیمه‌باز و به روش بالینی انجام شده است. پژوهش‌های آینده در این قلمرو می‌توانند مسیرهای ثمربخشی را پیگیری کنند که کامل‌کننده یافته‌های این پژوهش باشد. بنابراین لازم است پژوهش‌هایی به صورت طولی و ابزارهای متفاوت، از جمله مشاهده، پرسش‌نامه و در جامعه‌ای وسیع‌تر و در استان‌های گوناگون و با فرهنگ‌های متفاوت انجام شود و با نتایج پژوهش‌های موجود مقایسه شود تا نقش فرهنگ‌ها در تحول بیشتر روشن شود.

همچنین بررسی باورها و مناسک دیگر دینی (ایمان، امام‌زمان، نماز، امر به معروف و نهی از منکر و مانند آن) نیز با رویکردی میدانی و آماری بررسی و مطالعه شود.

پیشنهاد‌های کاربردی

۱. در مسیر تربیت اسلامی افزون بر توجه به یاد خدا و برپایی نماز در مدارس، در مهد کودک‌ها و نهادهای آموزشی و پرورشی و مراکز و نهادهای نظام اسلامی نیز برنامه‌ای برای ایجاد ارتباط با خداوند، به ویژه در قالب دعا یا قرائت قرآن طراحی شود.
۲. با توجه به آنچه در بخش قبل گفته شد، لازم است در راستای افزایش همت در انگیزه دعا و رسیدن به دعا‌های ژرف‌تر، برنامه‌ریزی و فرهنگ سازی شود. افزون بر این، چه بسا فراوانی این دعاها حاکی از این باشد که در برنامه بهداشت و سلامت ملی باید گام‌های نوین و مهم‌تری برداشته شود.
۳. برای ترویج و آموزش دعا باید به نقش خانواده‌ها، به ویژه مادران توجه شود و در این زمینه، بسته‌های آموزشی (در قالب کتاب، فیلم، تک‌نگاره) برای آشنایی بیشتر والدین

با دعا و چگونگی انتقال آن به فرزندان تهیه و در اختیار آنها قرار گیرد. مریبان، به ویژه مریبان دوره دبستان و پیش دبستانی نیز باید در زمینه آموزش و انتقال فرهنگ ارتباط با خداوند در قالب دعا در ساعات درسی، ترغیب و تشویق شوند و در این باره آموزش ویژه ببینند.

۴. به ایجاد فضاهای مناسب و برانگیزنده برای دعا و ارتباط با خداوند نیز توجه شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. مرتضی مطهری، طهارت روح، ص ۳۲.
۲. نهاد رهبری، همایش بین‌المللی نقش دین در بهداشت روان.
3. R. G. Goldman, "Religious thinking from Childhood to Adolescence", *American Journal of Sociology*, v 50, p 112-122.
4. D. Long et al., "The Childs Conception of Prayer", *Journal for the Scientific Study of Religion*, v 6, p 101-109.
5. J. D. Woolley & K. E. Phelps, "The development of children's beliefs about prayer", *Journal of Cognition and Culture*, v 1, p 139-167.
۶. حسین چاری و راضیه نصیرزاده «تفاوت‌های جنس و سن و وضعیت اقتصادی - اجتماعی در باورهای مذهبی کودکان»، فصلنامه روان‌شناسان ایرانی، ش ۱۳، ص ۶۸-۵۲.
7. J. D. Woolley & K. E. Phelps, "The development of children's beliefs about prayer", *Journal of Cognition and Culture*, v 1, p 139-167.
8. M. Tatala, "Development of prayer in adolescence and youth", *Journal of Psychology and Counseling*, v 1(7), p 113-116.
۹. علی‌اکبر قرشی، قاموس القرآن، ج ۲، ص ۳۴۴.
۱۰. جمال‌الدین محمد ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۴، ص ۲۵۸.
۱۱. محمدحسین طباطبایی، المیزان، مترجم سید محمد باقر موسوی همدانی، ج ۲، ص ۳۳.
۱۲. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۲۷.
۱۳. ابراهیم: ۴۰
۱۴. بقره: ۱۲۹
۱۵. اسراء: ۸
۱۶. بقره: ۱۲۷
۱۷. طه: ۱۱۴
۱۸. آل عمران: ۱۴۷
۱۹. طه: ۲۵
۲۰. صافی گلپایگانی، لطف‌الله، نیایش در عرفات، ص ۳۵.
۲۱. محمدباقر مجلسی، بحار النوار، ج ۹۱، ص ۱۳.
۲۲. الیاس نیکزاده، سر مرتبط، ص ۱۴.
23. The Concepts Of Prayer
24. crud, materialistic and very egocentric prayers
25. Prayer less crude, materialistic and egocentric.
26. more refind, spiritual and altruistic prayers.
27. R. G. Goldman, "Religious thinking from Childhood to Adolescence", *American Journal of Sociology*, v 50, p 112-122.
28. D. Long et al., "The Childs Conception of Prayer", *Journal for the Scientific Study of Religion*, v 6, p 101-109.
29. J. D. Woolley & K. E. Phelps, "The development of children's beliefs about prayer", *Journal of Cognition and Culture*, v 1, p 139-167.
۳۰. حسین چاری و راضیه نصیرزاده، «تفاوت‌های جنس و سن و وضعیت اقتصادی - اجتماعی در باورهای مذهبی کودکان»، فصلنامه روان‌شناسان ایرانی، ش ۱۳، ص ۶۸-۵۲.
31. Cross-Sectional
32. Clinical Method
33. Intraclass Correlation (ICC)

منابع

- قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی، قم: دارالقرآن الکریم، ۱۳۷۸.
- نهج البلاغه، مترجم: سید جعفر شهیدی، تهران، انتشارات آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۳.
- ابن منظور، جمال‌الدین محمد، لسان العرب، بیروت، دارالحیاه، ج ۱۴، ص ۲۵۸.
- چاری، حسین، نصیرزاده، راضیه، «تفاوت‌های جنس و سن و وضعیت اقتصادی - اجتماعی در باورهای مذهبی کودکان»، فصلنامه روان‌شناسان ایرانی، ش ۱۳، ص ۶۸-۵۲.
- حراغلی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، بیروت، در الاحیاء التراث العربی، بی‌تا.
- حسن‌زاده آملی، حسن، رساله نور علی نور در ذکر و ذاکر و مذکور، قم، تشیع، ۱۳۷۳.
- صافی گلپایگانی، لطف‌الله، نیایش در عرفات، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۱.
- طباطبایی، محمدحسین، المیزان، مترجم: سید محمد باقر موسوی همدانی، ج ۱، قم، انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴.
- قرشی، علی‌اکبر، قاموس القرآن، تهران، دارالکتاب الاسلامی، ۱۳۶۱.
- مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳.
- مصباح یزدی، محمدتقی، اخلاق در قرآن، تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۶.
- مطهری، مرتضی، طهارت روح، تهران، ستاد اقامه نماز جمعه، ۱۳۸۱.
- نهاد رهبری، همایش بین‌المللی نقش دین در بهداشت روان، قم: نشر معارف، ۱۳۸۲.
- نیک‌زاده، الیاس، سر مرتبط، مشهد، انتشارات رستگار، ۱۳۸۴.
- EL kind, D., *Studies in Cognitive Development*, Essays in Honor of Piaget, New York: Oxford, 1969.
- Goldman, R. G., *Religious Thinking from Childhood to Adolescence*, London: Rutledge and Kegan Paul, 1964.
- _____, "Religious Thinking from Childhood to Adolescence", *American Journal of Sociology*, v 50, 1964, p 112-122.
- Long, D. et al., "The Childs Conception of Prayer", *Journal for the Scientific Study of Religion*, v 6, 1967, p 101-109.
- Piaget, J., *The Child's conception of the World*, London, Rutledge, 1960.
- Tamminen, K , *Religious Ddevelopment in Cchildhood and Youth: An Empirical Sstudy*, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 1991.
- Tatala M., "Development of Prayer in Adolescence and Youth", *Journal of Psychology and Counseling*, v 1(7), 2009, p 113-116.
- Woolley, J. D., Phelps, K. E., "The development of children's beliefs about prayer", *Journal of Cognition and Culture*, v 1, 2001, p 139-167.